

'Artin' Cemal Bey'in Dâhiliye Nazırlığı Esnasında Ermeniler Lehine Yaptığı İcraatlar ve Verdiği Demeçler

Osman Akandere*

Özet

Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin iş başına gelmesi İttihatçılardan intikam alınmasını isteyen ve bekleyen herkesi harekete geçirmiştir. Bunu bekleyen ve isteyenlerden birisi de İttihatçılar tarafından görevden alınan, tutuklanan ve bilabare de emekliye sevk edilen bir kişi olarak Cemal Bey'di.

İttihat ve Terakki Hükümeti'nce Ermenileri himaye ettiği için valilik görevinden alınan Cemal Bey, kendince haksızlığa uğradığını düşünmüş ve zaten var olan İttihatçı aleyhtarlığı onda giderek artmıştır. Bunun sonucunda İttihatçıları hasm-ı canı olarak gören Cemal Bey, mütarekeden sonra kurulan Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti'nde Dâhiliye Nazırlığı görevine getirilmesini bir fırsat olarak görmüş ve hasm-ı canlarından intikam almaya çalışmıştır.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın mutemet üyelerinden birisi de olan Cemal Bey, Dâhiliye Nazırlığı esnasında hem yakınlık duyduğu Ermenilere yönelik olumlu kararlar alıp, icraatlarda bulunmuş, hem de

adeta düşmanları olarak gördüğü İttihatçıların görevden alınmasını, tutuklanmalarını ve yargılanmalarını sağlamaya çalışmıştır.

Cemal Bey'de var olan İttihatçı aleyhtarlığı ve düşmanlığı onu Ermeniler lehine açıklamalarda bulunmaya da sevk etmiştir. Nitekim bu çalışmamızda ele aldığımız "İttihatçılar tarafından sekiz yüz bin Ermeni'nin taktik edildiği" açıklamasını bu saik ile yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Damat Ferit Paşa Hükümeti, Dâhiliye Nazırı Cemal Bey, Ermeniler, Tebcir, Beyanname

The Actions And Statements in Favour Of Armenians By (Artin) Cemal Bey When He Was The Minister Of Internal Affairs

Abstract

Taking the lead of Damat Ferit Pasa Government activated everybody who wants and expects to take revenge. One of those who expects and wants this was Cemal Bey who was dismissed, arrested, and then retired by the Union and Progress Committee members.

Cemal Bey was dismissed from the governorship for protecting the Armenians by the Union and Progress Government, and for this reason, he thought to be wronged and his existed opposition to Union and Progress Government was deepened. As a result, Cemal Bey became an enemy of the Union and Progress Government, and he saw his duty of being the Minister of the Internal Affairs under the reign of Damat Ferit Pasa Government as a chance and he tried to take revenge.

Cemal Bey as a paymaster member of the Liberty and Entente Party, both got positive decisions and operations in favour of Armenians who he sympathize when he was a minister, and he tried the members of the Union and Progress Committee, his enemies, to be dismissed, arrested and judged.

The existed opposition and enmity against the Union and Progress Committee members drove

(*) Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi.

him make statements in favour of Armenians. Thus, his statement which we handled in this study "Eight hundred thousand Armenians were killed by the Union and Progress Committee members" was given.

Key Words: Damat Ferit Paşa Government, Cemal Bey the Minister of the Internal Affairs, Armenians, Deportation, Declaration

1. Cemal Bey Kimdir?

I. Damat Ferit Paşa Hükümeti'nde Dâhiliye Nazırlığı görevine getirilen ve kısa süren nazırlığı esnasında Ermeniler lehine yaptığı icraatlar ve verdiği demeçlerden dolayı kamuoyunda "Artin Cemal" lakabıyla anılan Cemal Bey aslen Antalya (Teke Sancağı)'nın İbradı nahiyesine mensuptur.

Fatih rüştiyesini bitirmiş ve bilahare de Mektebi Mülkiye'nin yüksek kısmında bir süre okumuştur. 1884 yılında nahiye müdürü olarak başladığı mülki yöneticilik hayatını, daha sonra kaymakam olarak sürdürmüştür. Sırasıyla Ünye, Midyat, Avanos, Balâ, Hamidiye, Divriği, Nevşehir, Alâiye kaymakamlıklarında bulunmuştur. 1903 yılında mutasarrıflığa terfi etmiştir. Mutasarrıf olarak ilk görev yeri Kerkük'tür. Bilahare Havran, Kayseri, İzmit, Bolu sancaklarında toplam olarak 9 yıl mutasarrıflık yapan Cemal Bey 1912 tarihinde Mamuretülaziz (Elazığ) valiliği görevine atanmıştır¹. Bu görevde iken Ermenileri himaye ettiği gerekçesi ile 1 Mayıs 1915'de İttihat ve Terakki Hükümeti'nce emekliye sevk edilmiştir². İttihatçılar tarafından emekliye sevk edilmesini bir türlü hazmedemeyen Cemal Bey, artık şiddetli bir İttihatçı muhalifi olmuş, bir anlamda İttihatçıları hasm-ı canı olarak görmeye başlamıştır.

Mondros Mütarekesi'ni takip eden süreçte yani mütareke döneminin başlarında İttihatçıların iktidardan düşmeleri ile kendisine yeniden idarecilik görevi verilen Cemal Bey 28 Kasım 1918'de birinci defa Konya valiliği görevine atanmıştır³. 4 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa'nın kurduğu ilk hükümette

Dâhiliye Nazırlığı görevine getirilen Cemal Bey bu nedenle 7 Mart 1919'da Konya valiliği görevinden ayrılarak İstanbul'a dönmüştür⁴. Artık o Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Dâhiliye Nazırı idi.

Dâhiliye Nazırlığı sırasında İstanbul Polis Müdürünü İngilizlerden izin almadan değiştirmeye kalkışması hükümette ciddi sıkıntılar yarattı. Bu nedenle Damat Ferit Paşa'nın kurduğu ikinci hükümete alınmadı ve 24 Nisan 1919'da yeniden Konya valiliğine atandı.

Konya valiliği görevine ikinci defa atanan Cemal Bey, bu dönemde Konya'daki Kuva-yı Milliye örgütlenmelerini bastırmaya Kuva-yı Milliyeci subayları Konya'dan uzaklaştırmaya çalıştı. Konya ve çevresinden Sivas Kongresi'ne delege gönderilmesini engelledi. Bunun üzerine Sivas'taki Heyet-i Temsiliye, Miralay Refet Bey'i Konya üzerine gönderdi. Vali Cemal Bey tutuklanacağını anlayınca 25 Eylül 1919'da İstanbul'a kaçtı. Bir süre işsiz kaldı. Ancak bilahare Damat Ferit Paşa dördüncü defa sadrazamlık görevine getirilince 19 Nisan 1920'de Sadaret Müsteşarlığına atandı⁵. Damat Ferit Paşa beşinci kabinesini kurduğunda da hükümete Ticaret ve Ziraat Nazırı olarak girdi⁶.

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz devlet görevlerin dışında Cemal Bey, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nda da önemli görevler üstlenmiştir. Artık o da kimilerinin nazırlıklara getirildiği, kimilerin nazırlıktan alındığı fırka toplantılarının değişmez siması olmuştur⁷. Nitekim Dâhiliye Nazırlığı görevinden ayrılmasından sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ikinci reisliğine getirilmişse de o bir süre sonra Konya valiliğini bu görevine tercih edecektir.

- (1) Kamil Erdeha, *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s.267.
- (2) Kenan Esengin, *Milli Mücadele'de Ayaklanmalar*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998, s. 61.
- (3) Kamil Erdeha, *Yüzellilikler Yabut Milli Mücadele'nin Mubasebesi*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1998, s.41.
- (4) Erdeha, *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, s.267.
- (5) *Takvim-i Vekayi*, 31 Temmuz 1920, no: 3918.
- (6) İlhami Soysal, *150'likeler*, Gür yayınları, İstanbul 1988, s.272.
- (7) T.İ.T.E, Kutu:64, Gömlek:106.

Cemal Bey sonraki yıllarda da Hürriyet ve İtilaf Fırkasında bazı görevler üstlenmişti. Nitekim fırkanın 26 Mayıs 1920'de oluşturulan yeni yönetiminde yer almış⁸, Ekim 1921 tarihinde de "İdare Meclisi Azalığını" üstlenmiştir⁹. Bir süre sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası içerisindeki bölünmeler olunca Cemal Bey Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucularından olmuş ve yayınladığı beyannamelerde bu fırkanın birinci başkanı unvanını kullanmaya başlamıştır¹⁰.

Millî Mücadele aleyhtarlığını her fırsat ve zeminde Hürriyet ve İtilaf Fırkası içerisinde sürdüren Cemal Bey, fırkanın aldığı bazı kararları doğrudan etkilemeye çalışmıştır. Nitekim Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nca gizli faaliyetlerde bulunmaları için bazı kimselerin Anadolu'ya gönderilmesi kararının alınmasında etkili olmuştu¹¹. Millî Mücadele aleyhinde daha canlı ve etkili bir şekilde çalışmasını sağlamak için fırkanın genel merkezinde bazı çalışmaları yapmak ve düzenlemek gibi bir rolü de üstlenmişti¹².

Millî Mücadele aleyhtarı faaliyetlerinden dolayı Kuva-yı Milliye'nin baskısı sonucu Konya'yı terk ederek İstanbul'a kaçan Cemal Bey artık tamamen millî kuvvetlerin boy hedefi olmuştu. Nitekim Konya'dan kaçışından bir hafta sonra, Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal imzasıyla bir şifre telgraf çekilmişti. Bütün kolordu komutanları, Millî Mücadele taraftarı vali ve vali vekilleri ile Harbiye ve Dâhiliye Nazırlarına çekilen bu telgrafta "Dâbiliye Nazırının haince hareketlerine alet olarak balkı fiilî olarak silablandırılmaya ve birbirini öldürtmeye kalkışan Konya Valisi Cemal, Elazığ Valisi Ali Galip ve Malatya Mutasarrıfı Halil beylerin tutuklanarak divan-ı harbe verilmeleri" talep ediliyordu.¹³ Yine 11 Kasım 1919 tarihli Heyet-i Temsiliye kararında da Cemal Bey'in tutuklanarak sorgulanması gerektiği belirtiliyordu¹⁴.

Millî Mücadele aleyhtarı faaliyetlerinden dolayı, Ankara Bidayet Ceza Dairesinin 5 Temmuz 1920 tarihinde Hıyaneti Vataniye Kanununun ikinci maddesi mucibince der-

destlerine ve tekrar muhakeme edilmek üzere idamlarına karar verdiği 29 kişiden biri de Cemal Bey'di¹⁵.

Ancak Millî Mücadele kesimince hakkında bunca açıklama, karar ve hatta gıyabında idam kararı verilmesi Cemal Bey'in Millî Mücadele'ye karşı düşmanca tavır ve faaliyetlerini durdurmamıştı. Aksine o Anadolu'da başlayan millî direnişi zayıflatmak ve parçalamak için elinden geleni ardına koymayacaktı...

30 Ağustos 1922 zaferini takip eden günlerde Millî Mücadele aleyhtarlarından olup da kaçamayanlar birer birer tutuklanmaya başlanmıştı. Cemal Bey de 1922 yılı Kasım ayı başlarında İstanbul'da tutuklandı¹⁶. Ancak bir yolunu bulan Cemal Bey yurt dışına yani Varna'ya kaçtı¹⁷. Ortalık yatışır yatışmaz geri dönerek suçsuzluğunu ispat etmek düşüncesiyle Varna'ya kaçan Cemal Bey, Lozan Antlaşması'nın imzalanması üzerine İstanbul'a geri döndü. 1923 yılı Ağustos'unda tutuklandı ve İstanbul 1. Ağır Ceza Mahkemesinde vatana ihanet suçlamasıyla yargılanmaya başlandı. Yüz ellilikler adı verilen listenin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmeye başlandığı günlerde o İstanbul'da hala tutukluymdu¹⁸.

(8) Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.II, İstanbul, 1999, s.277; İlhami Soysal, *Kurtuluş Savaşı'nda İşbirlikçiler*, Gür Yayınları, İstanbul 1985, s.133.

(9) Cengiz Dönmez, *Millî Mücadele'ye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhibleri Cemiyeti*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s.148.

(10) Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C.IV, TTK., Ankara, 1996, s.275.

(11) 17 Mart 1919'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası merkezinde "60 İngiliz lirası karşılığında bazı kesim Anadolu'ya gönderme" kararının verildiği toplantıda Cemal Bey'de hazır bulunmuştu. Bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., C.II, İstanbul, 1983, s.437.

(12) T.İ.T.E, Kutu: 64, Gömlek:157.

(13) Mustafa Kemal, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s.135.

(14) Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK., Ankara, 1974, s.40.

(15) Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul, 1994, s.213; Fethi Tevetoglu, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara, 1991, s.138.

(16) İlhami Soysal, *150'likler*, s.96.

(17) Refik Halid Karay, *Minelbab İlemlibrab*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1992, s.298.

(18) Dâhiliye Vekili Ferit Bey, yüz elli kişilik liste Büyük Millet Meclisi'nin 16 Nisan 1924 tarihli gizli oturumunda görüşülürken, Cemal Bey hakkında şu bilgiyi veriyordu. "İstanbul'da mevkiistur. Mubakeme edilmektedir. Fakat maballine tebligat yaptım ve mabkemeden Ali Galip gibi çıkarsa o dakika bana haber veriniz, atayım, dedim. Artin Cemal denilen berif. (Konya vali-i esbaki sesleri) Bkz. Kamil Erdeha, *Yüzellikler yabut Millî Mücadele'nin Mubasebesi*, Tekin Yayinevi, İstanbul, 1998, s.42.

150'likler listesinde Sevr Muahedesi'ni imzalayanlar grubu içerisinde 11 numarayla yer alan Ziraat ve Ticaret Nazır-ı Esbaki Cemal Bey, 7 Ağustos 1924 yılında Siena vapuruyla Romanya'ya gönderilince Köstence şehrinde yaşamaya başlamıştır. Köstence'deki sürgün hayatı boyunca Cemal Bey siyasetle meşgul olmamış, bir anlamda her şeyden elini ayağını çekmiştir. 1927 yılında vatandaşlıktan çıkarılmış bulunan Cemal Bey haklarında çıkan aftan istifade ederek 26 Temmuz 1938'de İstanbul'a dönmüştür. Ülkeye döndükten sonra Keşmir soyadını alan Cemal Bey 29 Eylül 1949'da 87 yaşında iken İstanbul'da vefat etmiştir¹⁹.

Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti'nin kurucularından olan²⁰ Cemal Bey aynı zamanda koyu bir Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensubu ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti üyesidir. Kendisi şiddetli bir İttihat ve Terakki aleyhtarıydı. Bu aleyhtarlığını İttihatçı düşmanlığı mesabesine kadar götürmüştür. İttihatçılara karşı duyduğu kin ve düşmanlık sonucudur ki, o adeta bir Ermeni dostu olmuştur. Ermeni liderlerin bile en iyimser rakamlarla tehcir esnasında üç yüz bin civarında Ermeni'nin Türkler tarafından katledildiği iddiasına karşı Cemal Bey bu sayının sekiz yüz bin olduğunu bir beyanatla açıklamıştı. Bu açıklamasıyla aklınca İttihatçılardan intikam aldığını düşünüyordu. Ermenilerden yana olan tavır, faaliyet ve açıklamalarından dolayı kendisine Türk kamuoyunda "Artin Cemal" yakıştırması yapılmıştı²¹.

Cemal Beyin kişiliği hakkında farklı keşimlerle farklı tespitler ve bilgiler verilmiştir. Nitekim 8 Nisan 1335 (1919) tarihli Alemdar gazetesinde "Mektebi Mülkiyenin pek güzide olarak yetiştirdiği kimselerden olmakla beraber bidmet-i Dâhiliye nin her kısmında iktisâb eylemiş olan Cemal Bey, kanaatini tabikte zerre kadar tereddüt etmeyen, keskin icraata taraftar bir şahsiyettir. Cemal Bey'in yegâne kusuru idare-i maslahatı tecviz eylememesi olabilir. Onu yolundan alıkoyacak küçük büyük hiçbir engeli dinlemez, ya onu kırar veyahut itaat etmezdi" denilerek kişilik özellikleri belirtiliyordu²².

İngiliz belgeleri onu "amansız Kemalist düşmanı" olarak gösteriyordu²³. İfham gazetesine göre ise "milliyetsiz-kozmopolit yolda gidenlerden" biriydi²⁴. Eski sadrazamlardan Tevfik Paşa'ya göre "tenevvür etmemiş biri"²⁵, Damat Ferit Paşa'ya göre ise de "bir kaza tabirrat kâtipliğini idareye muktedir olmayan bir adamdı"²⁶. Mustafa Kemal'e göre ise; "Dâhiliye Nazır-ı'nın haince hareketlerine âlet olarak halkı fiilî olarak silahlandırmaya ve birbirini öldürtmeye kalkışan" ve "Ferit Paşa Kabinesi'nin Anadolu'da önemli bir dayanak noktası olan" birisiydi²⁷.

Yine Mustafa Kemal, Cemal Bey'le ilgili olarak Mazhar Müfit Bey'e Sivas'ta şunları söylüyordu: "Maabaza, Cemal Bey, yabana atılacak biri değil. Meziyetlerini, azim ve teşebbüslerini, enerjisini bize âzam-ı nâmütenabî husumet arz etmesine rağmen takdir ederim. Eğer Damat Ferit hâininin emrinde olacağı yerde bizimle birleşerek çalışmış olsaydı, muhakkak ki memleket için de, şahsı için de büyük faydalar sağlayacaktı. Anlaşıyor ki, Ferit Paşa'dan çok şeyler bekliyor ve ona inanmış bulunuyor. Belki ibtirası ve ikbal perestliği de var"²⁸.

2. Cemal Beyin Dâhiliye Nazırlığına Getirilişi ve Ermeniler Lehine Yaptığı İcraatlar

4 Mart 1919 tarihinde kurulan Birinci Damat Ferit Hükümeti'nde Dâhiliye Na-

(19) Age., s.188. Cemal Bey'in oğlu ekonomi Profesörü Halit Nazmi Keşmir'dir. Tokat'tan milletvekili seçilen Halit Nazmi Keşmir 15 ve 16. Cumhuriyet Hükümetleri'nde yani Recep Peker ve Hasan Saka Hükümetleri'nde Maliye ve Ticaret Vekilliği yapmıştır.

(20) Tanık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s.154.

(21) Kamil Erdeha, *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, s.267. İttihatçılara yönelik yaptığı bir açıklamada şunları söylüyordu: "Me-sele bu değil, asıl deri şudur; İttihatçılar memleketi soyup söğana çevirdiler, milleti bugünkü elim vaziyete düşürdüler. Şimdi de Kuva-yı Milliye namı altında yeni bir oyuna giriştiler. Elden avuçta ne varsa onu da mahvetmeğe çalışıyorlar. İşte bu mecnunane hareketlerdir ki iş-gali de, mahvü inkırazı da, velbâsil her şeyi getirebilir" Bkz. Mehmet Önder, *Milli Mücadele'de Konya Delibaş Hadisesi*, Konya, 1953, s.44.

(22) Alemdar, 8 Nisan 1335, S.1.

(23) Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çeviren: Cemal Köprülü, Ankara, 1991, s.135.

(24) Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C.II, TTK yay, Ankara, 1994, s.216.

(25) Ali Fuat Türk geldi, *Görüp İştikelerim*, Ankara, 1984, s.196.

(26) Age., s.215.

(27) M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.177.

(28) M. Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. I, Ankara, 1997, s.318.

zırlığı'na getirilen²⁹ Cemal Bey Konya'dan ayrılarak İstanbul'a gitti ve 8 Mart'ta yeni görevine başladı. Cemal Bey'in Dâhiliye Nazırlığına getirilmesi İtilafçı basında oldukça olumlu karşılandı. Alemdar ve İkdâm gibi gazetelerde ondan beklentiler sıralanıyordu. Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin bakanı olarak değerlendirilen Cemal Bey ile ilgili Alemdar gazetesi'nde; "*Pek tabiidir ki İttihat ve Terakki komitesinin icrâ-yi faaliyet ettiği zamanlarda yapılan suistimalat artık yapılmayacak, eski suistimâllerden dolayı sorulacak hesabâtta pek çok adamlar hakkıyla dâcâr olacaktır*"³⁰ yorumu yapılırken Cemal Bey de verdiği beyanatlarda "*Kabine kanlı maziye temizleyecektir*", "*İttihat ve Terakki'den hesap sormaya milletin hakkı yok mu zannediyorsunuz?*" diyerek bu beklentileri boşa çıkarmayacağını vaat ediyordu³¹.

Cemal Bey, nazır sandalyesine oturur oturmaz partizan bir havaya büründü. Bağlı olduğu İtilaf ve Hürriyet Fırkası'ndan aldığı direktiflere, daha doğrusu partinin ileri gelenlerinden Konyalı Zeynelabidin Hoca'nın isteklerine göre atamalara girişti³².

Nitekim Cemal Bey'in Nazırlığı ile ilgili olarak, o dönemde Peyam-ı Sabah Baş Muharriri olan Hürriyet ve İtilafçı Refik Halit Karay, şu değerlendirmeyi yapıyordu:

*"Cemal Bey azil ve tayinde söz dinleyen bir fırka nazırı gibi hareket ediyordu. Merkezi Umumi tasvibine arz etmeden memur değiştirmiyor, kimseye memuriyet vermiyordu. Fakat Umumi Merkez tabiri, bu meselede biraz şümulü düşünüyor. Umumi Merkez'de bir zümre, hatta en doğrusu Zeynelabidin Efendi demek lazımdır. Mesela fırkaya mensup olmadığı ve bizce tamamen meçbul bulunduğu halde Emniyet Umum Müdüriyetine, hocaların hemşerilerinden, telaffuzunu düzeltmemiş, kıyafetini şehirliye benzetememiş, lisan bilmez bir yaşlı efendi getirilmişti"*³³.

Dâhiliye Nazırı Cemal Bey bir taraftan İttihatçılara karşı şiddet politikası takip ederken diğer taraftan da gayr-i Müslimlere

ve özellikle de Ermenilere karşı himaye ve yardım politikası güderek İtilaf devletlerine ve özellikle de İngilizlere hoş gözükme, mensubu olduğu hükümet olarak gözlerine girmeye çalışıyordu.

Cemal Bey'in de dahil olduğu Damat Ferit Paşa başkanlığındaki hükümet 8 Mart'ta yayınladığı bir bildiri ile bu konudaki yaklaşımını ortaya koyuyordu. Bu bildiri "*Ermeni Tehciri suçları*" ve yolsuzluklara karışmış olanların takip edileceği, gayr-i Müslimlere iyi davranmayanların şiddetle cezalandırılacağı belirtiliyordu. Bildiriye devamla, bütün tebaanın her türlü haklarına saygı gösterilmesi ve hepsinin eşit olarak korunması istenerek "*bi'l-cümle gayr-i Müslim vatandaşlarımızın malı malımız, canı canımız, urzu ırzımızdır*" deniliyordu³⁴.

Yine hükümet İngilizler tarafından istenen "*Ermenilerin korunmasına fevkalade özen gösterilmesi ve bu emre uymayanların sorumlu tutulacakları*" uyarısını dikkate almış ve askeri ve siyasi sebeplerden dolayı başka yerlere sevk edilen gayr-i Müslim ahaliden asıl yerlerine geri dönenlerin adedini ve mallarının iade edilip edilmediğini Mamuretül Aziz vilayetinden sormuştu³⁵.

Diğer taraftan Dâhiliye Nezareti'nce 13 Mart'ta Karesi Mutasarrıflığına bir emir

- (29) İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar* IV, İstanbul, 1982, s. 2038; Tark Mümtaz Göztepe, *Sultan Vabideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, 1969, s.113; Zeki Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C.I, Ankara, 1993, s.156
- (30) Refi Cevad, Alemdar, 9 Mart 1335(1919), nr. 79.
- (31) İkdâm, 15 Mart 1335(1919) ,nr 7932; 4 Mart'ta Damat Ferit Kabinesi'nin kurulmasıyla birlikte, muhalif çevreleri büyük bir sevinç kapladı. Artık enerjik ve belirli bir siyaset izlenecek, Tevfik Paşa'nın tereddütü, idare-i maslahatçı tutumu son bulacaktı. Bu, her şeyden önce İttihatçılara karşı şiddet ve bundan ötürü İtilaf devletlerinin gözüne girme, hafif barış şartları anlamını taşıyordu. Cemal Bey bu konuda tam aranan adamdı. Zira şiddet taraftarı idi. Anadolu'ya bir heyet gönderilerek "*Harekat-ı Milliye'nin nasi-batla durdurulması*" fikri kabinede tartışıldığı vakit, çoğunluk bunu kabul etmiş olmasına rağmen Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi ile Cemal Bey şiddetle itiraz etmişti. Bu değerlendirme için bkz. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. III, MEB., İstanbul, 1991, s.184.
- (32) Kamil Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, s.268.
- (33) Refik Halid Karay, *Mimelbab İlelmibrab*, s.114-115.
- (34) Şerif Can Erdem, *Sadrazam Damat Ferit Paşa*, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2002, s.12.
- (35) Erdem, a.g.t., s. 13. Geri dönen Ermenilerin iskânı ve mallarının iadesi konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Ata, *İsgal İstanbul'unda Tebcir Yargılamaları*, TTK yay., Ankara, 2005, s.51-58.

verilerek “Marmara Adası’na geri dönen gayr-i Müslim ahaliye ait emval-i menkulenin sahiplerine iadesi için Müslimlerden oluşan bir komisyonun kurulmasını” istiyordu. 16 Mart’ta da İzmit Mutasarrıflığına yazılan yazıda da “Ermeni ve Rum mültecilerin iskânlarıyla eşyalarının iade edilmesi “istenmişti”³⁶. Yine hükümetçe daha önce buldukları bölgelere iade edilerek yerleştirilen Rum ve Ermenilere yardım yapılmaktaydı. Bilhassa Ermenilere yönelik olarak “hazine adına kayda geçirilmemiş bulunan emval-i metrukenin, sahiplerine hemen iadesi, kayıt edilmiş olanların da bunlarla ilgili kanunun tebliğini müteakip sahiplerine teslimi” yetkili mercilere bildirilmişti. Gayr-i menkulü satılmış olan Ermenilere ise, satılan gayr-ı menkul bedellerinin ödenerek tehirden doğan mağduriyetlerinin giderilmesine çalışılıyordu.

Yine bu günlerde Osmanlı ve İngiliz memurlarından oluşturulan heyetlerin başlıca vazifesi, daha önce yaşadığı bölgelere geri dönen Rum ve Ermeni mültecilerine yönelik hususları incelemek olacaktı.

Ermeni patrikhanesinin şikâyet ve ihbarlarıyla Damat Ferit Paşa Hükümeti ve özellikle de Dâhiliye Nazırı Cemal Bey’in direktifiyle, tehcir esnasında suiistimalleri görülen mülkî amirler hakkında soruşturmalar açılıyor ve Müslüman halkı gayr-i Müslimler aleyhine tahrik ettikleri bildirilen İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenleri uyarılıyordu.

Hükümet aldığı karar ve yaptığı uygulamalarla adeta gayr-i Müslimlerin üzerine titrendiği mesajını ve görüntüsünü veriyordu. Nitekim Ermeni mülteci ve yetimleri yararına düzenlenen konserlerden Darülaceze için alınması gereken % 10’luk resimin de alınması kararlaştırılmıştı.

Yine Dâhiliye Nazırı Cemal Bey tarafından 19 Mart 1919 ‘da Sadaret’e gönderilen bir tezkirede, memleketlerine geri dönen ve ticaretle uğraşan bazı Ermenilerin belirli bir zaman için vergi muafiyeti istedikleri bildiriliyor, uygun görülürse gerekli düzenleme-

lerin Maliye Nezareti’nce yapılmasına izin verilmesi rica ediliyordu³⁷. Dâhiliye Nazırı Cemal Bey başka bir yazısında da, geri dönen gayr-i Müslimlere ait konutların her kim tarafından işgal edilmiş olursa olsun sahiplerine teslim edilmesinin zaruri olduğunu belirtiyordu³⁸.

Osmanlı Hükümeti’nce Rum ve Ermeni mültecilere yeterince yardım edilmediği konusunda İngilizler tarafından bazı iddiaların ileri sürülmesi üzerine Dâhiliye Nezareti’nden Hariciye Nezareti’ne 20 Mart 1919’da bir yazı gönderilmişti. Bu yazıda İngilizlerin iddialarının aksine Osmanlı Hükümeti’nce Rum ve Ermeni mültecilere gereğinden fazla yardım edildiği çeşitli örneklerle açıklanmaya çalışılmıştı. Dâhiliye Nezareti’nin bu yazısında; son üç buçuk ay zarfında nakliye araçlarındaki şiddetli sıkıntıya ve olağanüstü sebeplerin varlığına rağmen büyük çaba harcanarak iki yüz otuz iki bin altı yüz yetmiş kişinin yerlerine iade edildiği, bunlardan evleri yanmış ve yıkılmış olanların dışındakilere mal ve mülklerinin teslim edildiği belirtilmekteydi. Yazıda devamla Rum ve Ermeni mültecilere ücretsiz yemek ve iaşe verildiği, yine bunlara tohumluk hububat temin edildiği ve hatta yatak yorgan gibi ihtiyaçlarının karşılandığı dile getirilmekteydi³⁹.

Ermeni Patrikhanesi ve İngilizler tehcir sırasında zorla alı konmuş Ermeni kadınlarının bir kısmının hala iade edilmediği iddiasında bulunmuşlardı. Gerek İngilizlerin talepleri ve gerekse Ermeni Patrikhanesinin iddialarına hassasiyet gösteren Dâhiliye Nazırı Cemal Bey bazı vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği bir tel yazısında tehcir sırasında alıkonulan Ermeni kadınların iade edilmediğine dair Patrikhane tarafından ileri sürülen iddiaların araştırılmasını istemişti. Nitekim Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti vasıtasıyla Bolu mutasarrıflığından, İslâm aileleri nez-

(36) Erdem, agt., s. 13.

(37) Erdem, agt., s.14.

(38) Agt., s.15.

(39) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler(1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1994, s. 228-232.

dindeki Ermeni yetimleriyle kadınlarının Ermeni Piskoposuna neden teslim edilmediğini sorulmuştu. Yine Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi'nden Kastamonu vilayetine gönderilen yazıda "ihtida edip Müslümanlarla evlenen gayr-i Müslim kadınlar eski dinlerine dönmek ve kocalarından ayrılmak isterlerse mensup oldukları cemaate teslim olunmaları" bildiriliyordu⁴⁰.

Rumların ve Ermenilerin, patrikhaneler ve İngiliz Fevkalade Komiserliği vasıtasıyla dile getirdikleri talepleri, Damat Ferit Paşa Hükümeti ve özellikle Dâhiliye Nazırı Cemal Bey yerine getirmekte oldukça istekli oldukları görülüyordu. Gerçektende gerek hükümet ve gerekse Dâhiliye Nazırı işi adeta bir kan davasına dönüştürmüşler ve İttihatçılardan intikam almak arzusuna düşmüşlerdi.

3. Cemal Beyin Ermeniler Lehine Verdiği 15 Mart 1919 tarihli Mülakatı ve Bu Mülakatın Kamuoyunda Doğurduğu Tepkiler

Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin iş başına gelmesi ile birlikte daha önce Tefrik Paşa Hükümeti döneminde başlayan İttihatçıların tutuklanmaları ve yargılanmaları konusu yeniden gündeme gelmişti. Damat Ferit Paşa ve hükümeti tutuklamalar ve yargılamalar hususunda son derece hızlı hareket etmiş ve adeta İtilaf devletlerini ve özellikle de İngilizleri memnun ve tatmin etme hedeflenmiştir⁴¹. Nitekim 10 Mart 1919'da yeniden tutuklamalar başlamıştır. Tutuklananlar arasında sadrazamlık, şeyhülislamlik, nazırlık ve mebusluk gibi devletin önemli kademelerinde görev alanlarla, İttihat ve Terakki Fırkası'nın üst seviyedeki kişileri vardı⁴².

Tutuklanan bu kişiler arasında iki kişi ayrıca dikkati çekmekteydi. Bunlar Vakıf Gazetesi sahibi ve başyazarı Ahmet Emin (Yalman) ile İleri gazetesi sahibi ve başyazarı Celal Nuri (İleri) idi. İttihatçılarla doğrudan organik bağı olmayan bu iki gazeteci daha ziyade yazılarında Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı

eleştirmeleri ve İttihatçıların tutuklanmasına tepki gösterdikleri için tutuklanmışlardı.

Hükümetin hem kendi iradesi ile hem de İngilizlerin verdiği listeler doğrultusunda yaptığı geniş çaplı bu tutuklamalar içeride ve dışarıda farklı tepkilere neden olmuştur. Damat Ferit Paşa Hükümeti taraftarları tutuklamalara geniş destek verirken, hükümete muhalif olan kesimler de bu tutuklamaların kanunsuz olduğunu dile getirmişlerdir. Dışarıda ise İtilaf devletleri, Damat Ferit Paşa'nın kendilerine verdiği söze uyduğunu belirterek büyük çaptaki bu tutuklamalardan memnurluk duymaktaydılar.

İçerde ise hükümet, İttihatçılara yönelik kasıtlı yaklaşımı nedeniyle bazı basın organlarında ağır bir şekilde eleştiriliyordu. Özellikle İttihat ve Terakki Fırkası'nın üst yöneticilerinin tutuklanması ile bu eleştiri ve tepkiler daha belirgin bir şekilde basına yansımaya başlamıştı. Basında Damat Ferit Hükümetinin iş başına gelirken kanunsuz hareketlere girişmeyeceğine dair söz vermesine rağmen, yapılan icraatlarla buna uyulmadığı şeklinde yazılar yayınlanmaktaydı. Bilhassa tutuklamalar için ileri sürülen suçların hiç birisinde iştiraki olmamasına Ahmet Emin ve Celal Nuri gibi gazetecilerin tutuklanması şiddetle eleştirilmekteydi⁴³.

Damat Ferit Paşa taraftarları ile onun hükümetine çok sayıda nazır vermiş olan Hürriyet ve İtilaf Fırkasını destekleyen basın ise, yapılan tutuklamalara karşı çıkan ve basın yoluyla dile getirilen tepkilere daha şiddetli bir tepkiyle karşı çıkıyor, sert eleştirilerde bulunuyordu. Mesela Sabah gazetesinde Refik Halit "gerçekleştirilen tutuklamaların intikama değil adalete dayandığını" belirtirken, Alemdar'daki "Ferid Paşa Kabinesini Nasıl Görmek İstiyoruz" başlıklı yazısında Refi Cevad "Tutuklamalar gözümüzü doyurmadı. Daba zi-

(40) Erdem, agt, s. 15-16.

(41) Bu değerlendirme için bkz. Ata, age., s. 136.

(42) Damat Ferit Paşa Hükümeti'nce tutuklanan 22 kişinin kimler olduğu konusunda bkz. Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s. 66-67.

(43) Basında çıkan bu eleştiri yazıları için bkz. Ata, age., s. 139-140.

yade şiddet! Daba ziyade Şiddet! Daba ziyade şiddet!” diyerek hükümetin tutuklamalarla ilgili icraatına destek veriyordu⁴⁴.

İttihat ve Terakki ileri gelenlerin tutuklanmaları ve kanuna aykırı bir şekilde yargılanmalarına gösterilen tepkiye, Damat Ferit Hükümetinin Dâhiliye Nazırı Cemal Bey de, İttihatçıları çok ağır bir şekilde suçlayarak cevap vermiştir. Koyu bir Hürriyet ve İtilafçı olan ve aynı zamanda şiddetli bir İttihatçı aleyhtarı olan Cemal Bey, zaman zaman İttihatçı aleyhtarlığını adeta İttihatçı düşmanlığına dönüştürecek açıklamalarda bulunup, icraatlar sergilemiştir. İşte Dâhiliye Nazırı Cemal Bey’in 15 Mart 1919 tarihinde bir yabancı gazete muhabirine verdiği demeçte, ondaki İttihatçı düşmanlığını bariz bir şekilde ortaya koyan açıklamalar ve sözler vardır.

Dâhiliye Nazırı Cemal Bey “Moniteur Oriental” gazetesi muhabirinin kendisiyle mülakat yapma talebini kabul etmiş ve yapılan bu mülakat muhabirin kendi gazetesinde yayınlanmıştır. Muhtemelen bu mülakatın Moniteur Oriental gazetesinde yayınlanması 13 veya 14 Mart günüdür. Çünkü Mülakatın Türkçe’ye çevrilerek İstanbul gazetelerinde yayınlanması 15 Mart 1919 tarihindedir. Nitekim 15 Mart da bu mülakatı sütunlarına taşıyan gazeteler arasında; Alemdar, Vakit, İkdam, Hadisat vardı⁴⁵.

Dâhiliye Nazırı Cemal Bey’in Moniteur Oriental gazetesi muhabiriyle yaptığı mülakat İkdam gazetesinin birinci sayfasında “Dâhiliye Nazırının Beyanaât-ı Mühimmesi” başlığıyla verilmiştir. Bu mülakat Vakit gazetesinde “Dâhiliye Nazırının Mühim Beyanâtı”⁴⁶. Hadisat gazetesinde “Dâhiliye Nazırı Cemal Beyin Beyanâtı”⁴⁷ Alemdar gazetesinde ise “Cemal Beyefendinin Beyanâtı”⁴⁸ başlıklarıyla verilmiştir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Dâhiliye Nazırı Cemal Bey bu mülakatı yabancı bir gazetenin muhabiriyle yapmıştır. Bu nedenle Mülakatın aslı “Moniteur Oriental” gazetesinde Fransızca olarak yayınlanmıştır.

Bu Mülakat Türkçe yayın yapan gazetelerde tercüme edilmiş haliyle çıkmıştır. Bu nedenle Mülakatın yayınlandığı gazetelerdeki bazı kelimeler ve açıklamalar anlamı bozmayacak şekilde farklı verilmiştir. Bu farklılık daha ziyade kelimenin Osmanlıcası veya Türkçesi şeklinde görülmektedir. Bazen de ifadelerin kısaltıldığını ve tamamının verilmemesini görüyoruz. Mesela İkdam gazetesinde yayınlanan mülakat metninde yazının esasında da var olan Cemal Bey hakkındaki bilgi yer alırken, Vakit ve Hadisat gazetelerinde bu kısma yer verilmemiştir. Bu nedenle Dâhiliye Nazırının bu mülakatının tamamını vermiş olan İkdam gazetesindeki bilgileri esas alacağız.

İkdam gazetesi “Dâhiliye Nazırının Beyanât-ı Mühimmesi” başlığının hemen altına mülakatta yer alan konularla ilgili alt başlıkları vermiştir. Nitekim bu alt başlıklar konuların mülakatta yer alışına göre “Cemal Bey Kimdir?, Meşrutiyetten Sonra İttihat ve Terakki, Hesap Sormağa Milletın Hakkı Yok Mu Zannediyorsunuz? Hükümet Süratle İş Görmek İstiyor, Hüseyin Cahit ve Karasu Efendi, For-Mason Maskesi, Firari Paşalar, Kabine Kanlı Maziye Temizleyecektir” şeklinde sıralanmıştır⁴⁹. Alt başlıkların hemen altında ise “Dâhiliye Nazırı Cemal Beyefendi “Moniteur Oriental” gazetesi muhabirine mühim ve şayân-ı dikkat beyanatta bulunmuşlardır. Mezkûr gazete müşârün-ileyh hakkında mal’lûmât-ı âtiye serd eyledikten sonra zirde münderic mülakatı aynen neşr eylemiştir” denilmektedir. Bundan da anlaşılacağı üzere İkdam gazetesi bu mülakatı aynen sütunlarına taşımıştır.

Moniteur Oriental gazetesi, muhabirinin Dâhiliye Nazırı Cemal Bey’le yaptığı mülakatı vermeden önce Cemal Bey’le ilgili bazı bilgiler vermiştir. Nitekim Cemal Bey

(44) Ata, age., s. 141.

(45) Bkz. Alemdar, 15 Mart 1335(1919), nr. 85; Vakit, 15 Mart 1335(1919), nr. 501; İkdam, 15 Mart 1335(1919), nr.7932; Hadisat, 15 Mart 1335(1919), nr. 80.

(46) Vakit, 15 Mart 1335(1919), nr. 501.

(47) Hadisat, 15 Mart 1335(1919), nr. 80.

(48) Alemdar, 15 Mart 1335(1919), nr. 85.

(49) Bkz. İkdam, 15 Mart 1335(1919), nr.7932.

hakkında “Dâhiliye Nazırı Cemal Beyin hâiz oldukları basâis-i mümtâzenin en başlıcası hep âdildir. Bulunduğu müteaddid mutasarrıflık ve valiliklerde ve en son Konya Valiliğinde müşârün-ileyb herkes üzerinde afiş ve muntazam bir insan ve müsellemler ve müteaffif bir umûr-i his bırakmıştır” denilerek, onun adil ve dürüst, iffetli ve namuslu bir yönetici olduğu belirtilmiş ve devamla “Cemal Beyin hasâil-i ber-güzide-i insaniyesini takdire kudret-yâb olmayan İttihat ve Terakki münadidi müşârün-ileybi haps ve bil’âhire tabliye etdikden sonra tekaüde sevk itmiş idi” bilgisi verilmektedir.

Cemal Beyin şahsıyla ilgili olarak verilen son bilgide ise “Son zamanın hâdisat-ı siyasiyesi Cemal Beyefendiyi lâıyk olduğu mevkiite is’âd eylemiştir. Büyük bir buhran geçirmekte olan vatan, müşârün-ileybden cerâim-i mürtekiye faillerinin sür’at ve şiddetle ve fakat adalet dairesinde tecziyesini bekliyor. Dâhiliye Nazırı me’ûriyyeti müdrük olarak kabul ve bu müşkil vazifeyi hüsn-ü neticeye kadar isâle azm etmiştir” denilerek Cemal Bey’in yeni atandığı bu görevinde öncelikle neler yapması gerektiği belirtiliyordu.

Cemal Bey hakkında verilen bu bilgilerden sonra onun bu çalışmamıza da konu olan beyanatı verilmiştir. Bu beyanatında Cemal Bey şunları söylemekteydi:

“Meşrutiyet’in bidâyetinden i’tibâren blok halini alarak memleketin mukadderâtını eline alan İttihat ve Terakki Cemiyeti, idare-i siyasiye hükümetimizi bu gördüğümüz hale getirmiştir. Sekiz yüz bin Ermeni katli ve dört yüz bin Rum’u tehcir ettirmiştir.

Bu fecâyi’ye rekabet edercesine on senelik devre-i hâkimiyeti esnasında dört milyon Türk öldürülmüştür. Bu kadar feciat-ı âlûd vakayi-i hûn-rizâne irtikâb eden bu kimselerden ta’kîb ettikleri siyasetin hesabını sormağa memleketin hakkı yok mudur, zan ediyorsunuz? A’zâsı yekdiğerine karşı müteâvin ve mütekeffil bir komite olan İttihat ve

Terakki’nin adalet-i beşeriyeye karşı izâhât i’tâ’sına medyûn olduğunu düşünmüyor musunuz?”

Moniteur Oriental gazetesi muhabiri, mülâkatın bundan sonraki kısımlarında Dâhiliye Nazırı Cemal Bey’e “İttihat ve Terakki Fırkası ve İttihatçıların yargılanmaları, İttihat ve Terakki Hükümetlerinde nazırlık yapanların “Divan-ı Âli” huzurunda yargılanıp yargılanmayacakları, Hüseyin Cahit ve Emanuel Karasu’nun yargılanıp yargılanmayacağı ve for-masonluk meselesi, firari paşalar hakkında yapılacak muamelenin ne olacağı”, konularında görüşlerini sormuş, o da bu konulara cevap vermiştir. Ancak konumuz itibarıyla bu sorular ve cevaplara değinmeyeceğiz.

Görüleceği üzere Damat Ferit Paşa Hükümeti’nin Dâhiliye Nazırı Cemal Bey Moniteur Oriental gazetesi muhabirine verdiği mülâkatın başlangıcında “İttihat ve Terakki hükümetinin sekiz yüz bin Ermeni’yi katlettiğini ve dört yüz bin Rum’u tehcir ettiğini” söylemiştir.

Cemal Bey’in bu açıklaması Vakit gazetesinde “İlân-ı meşrutiyetin bidâyetinden beri bir blok halini alan İttihat ve Terakki Cemiyeti memleketi şu gördüğümüz hale getirmek için mukadderatı elleri arasına aldı. Tam sekiz yüz bin Ermeni’yi taktil ve dört yüz bin Rum’u da tehcir ediyordu” şeklinde verilmiştir. Burada kullanılan kelime “taktil”dir. Aynı ifadeler Hadisat gazetesinde de yer almış ve orada da “taktil” kelimesi kullanılmıştır. Nedir bu taktil kelimesi? Katli kelimesinden bir farkı var mı? Bu konuda lügatlere baktığımızda katli: öldürme; taktil: (katli’den gelme olup) çok öldürme, öldürülme anlamına gelmektedir⁵⁰. Yani her iki kelimedede doğrudan öldürme anlamını vermektedir.

Dâhiliye Nazırı Cemal Bey’in bu açıklamaları gazetelerde yayınlandığında kamuoyunda büyük bir infial uyandırmıştır. Özellikle 17 Mart 1919 tarihli Hadisat gazetesinde

(50) Bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 13. Baskı, Ankara, 1996.

Süleyman Nazif “Haksız İddialar”⁵¹ ve 18 Mart 1919 tarihli Memleket gazetesinde İsmail Hami “Artık Yeter”⁵² başlıklı yazılarıyla Cemal Bey’e en sert tepkiyi gösteren gazeteciler olmuşlardı.

Hadisat gazetesinde “Haksız İddialar” başlıklı yazısında Süleyman Nazif, gazetesinin Dâhiliye Nazırı Cemal Bey’in Moniteur Oriental gazetesi muhabiriyle yaptığı mülakatı aynen yayınladığını belirterek, mülâkatta İttihat ve Terakki’nin on senelik mezalim ve tahribine ait söylenenlere bir itirazının olmadığını, ancak bu mülâkatta açıklanan iki konunun kendisinde derin bir teessür uyardığını, eğer bunlara itiraz etmezse hem büyük ecdadımıza hem de gelecek nesillerin hayatına hürmetsizlik ve ihanet etmiş olacağını belirterek tepkisini bu cümlelerle dile getirmeye başlar.

Süleyman Nazif daha sonra “Nazır Cemal Bey meslek ve meşrebini bilmediğimiz gayr-i Müslim bir gazeteciye salâhiyet-dâr bir lisan ile diyor ki: son senelerde sekiz yüz bin Ermeni taktik olunmuş” diyerek Dâhiliye Nazırının bu itirafı kimin hesabına ve ne gibi vesikalara dayanarak gazete sütunlarına taşıdığını soruyordu.

Yazısının devamında Süleyman Nazif, son Ermeni meselesinin söz konusu olduğu sıralarda Cemal Bey’in mevkii ve makam sahibi olmadığını, bilakis emekliye sevk edilmiş birisi olarak bir köşede dinlendiğini ve bu nedenle de kendi gözleriyle bir şey göremeyeceğini, ayrıca söylediklerinin de bir belgeye dayanmadığını söylemekteydi⁵³.

Dâhiliye Nazırının açıklamalarına sert bir üslupla cevap vermeye devam eden Süleyman Nazif Cemal Bey’in bu iddiasıyla Bogos Nubar Paşa’nın Ermenilerin Türkler tarafından katledildiği iddialarını desteklediğini ve hatta onun tarafından ileri sürülen iki yüz bin rakamını dört kat daha aştığını belirtir.

Süleyman Nazif, milli gayeleri için isyan etmiş ve gayeleri uğruna bir çok cinayet

işlemiş ve milletimize düşman olmuş bir unsurun vekillliğini, üstelik olayları ve iddiaları değiştirerek bir başkasına yüklemenin Müslüman bir Dâhiliye Nazırına düşmeyeceğini ifade ettiği yazısında devamla Cemal Bey’in Dâhiliye ve Harbiye Nezaretlerinin evrak ve resmi belgelerini okumadığını, aralarında tarafsız Avrupalı devlet adamlarının da kanatları ve açıklamalarının bulunduğu bu evrak ve resmi belgeleri okumuş olsaydı, Moniteur Oriental muhabirine bu konuda, bu şekilde açıklamalarda bulunmaktan sakınırdı demektedir.

Süleyman Nazif o vilayetlerde doğup büyümüş, Ermeni meselesinin evveliyatına kısmen şahit olmuş, kısmen de inceleme ve araştırmalar yaparak öğrenmiş birisi olarak Doğuya ve Batıya “*Dâhiliye Nazırı Cemal Bey’in vicdan-ı salâhiyetle değil kendi azmiyle Moniteur Oriental muhabirine bu sözleri söylediğini*” ilan etmemiz gerekir diyerek, bu sözlerin gerçekler karşısında, ne resmî ve ne de şahsî hiçbir kıymeti ve ehemmiyetinin olmadığını belirtir. Bunu ilan etmenin ve haykırmanın da büyük ecdadımıza karşı duyduğumuz saygı ve sevginin bir gereği olduğunu söyler.

İsmail Hami’de Memleket gazetesinde “Artık Yeter” adlı makalesinde Cemal Bey’i eleştirmektedir. İsmail Hami, Dâhiliye Nazırı Cemal Bey’in iddialarını hiçbir kimsenin kabul edemeyeceğini ifade ettikten sonra “Eğer Ermenistan Cumhuriyeti reisi yerinde ben olsam, Ermeni davasını güçlendiren bir Osmanlı nazırına birinci rütbeden bir Ararat nişanı vermekte bir an tereddüt etmezdim. Çünkü Bagos Nubar Paşa’yı bile geçmiştir”⁵⁴. diyerek tepkisini göstermiştir.

Dâhiliye Nazırı Cemal Bey kamuoyunda oluşan tepkiler ve bazı gazetelerde yazılan

(51) Süleyman Nazif, “Haksız İddialar”, Hadisat, 17 Mart 1335(1919), nr. 82.

(52) İsmail Hami, “Artık Yeter”, Memleket, 18 Mart 1335(1919), nr.37.

(53) Bkz. Süleyman Nazif, “Haksız İddialar”, Hadisat, 17 Mart 1335 (1919), nr. 82.

(54) İsmail Hami, “Artık Yeter”, Memleket, 18 Mart 1335 (1919), nr. 37.

yazılar üzerine, durumu açıklamaya yönelik girişimlerde bulunmuştur. Bu hususta ilk olarak Alemdar gazetesi muhabiriyle bir görüşme yapmıştır. Daha doğrusu bu görüşme talebi Alemdar gazetesi cephesinden gelmiştir. Nitekim Alemdar gazetesi, muhabirlerinin Dâhiliye Nazırı Cemal Bey’le yaptığı bu görüşmeyi 18 Mart tarihli nüshasının ilk sayfasında vermiştir. Alemdar’da çıkan bu yazı “800 Bin Yalnız Taktile Değil Tehcirde Dâhil” başlığıyla yayınlanmıştır⁵⁵. Bu başlığın hemen altında ise “Cemal Beyefendinin Beyanâtı” şeklinde bir alt başlık yer almıştır.

Alemdar’da yayınlanan bu yazının giriş kısmında Moniteur Oriental gazetesi muhabirlerinden birinin Dâhiliye Nazırı Cemal Bey’le yaptığı mülâkatı yayınladığı ve bu mülâkatın başta kendi gazeteleri olmak üzere birçok gazete tarafından bilahare yayınlandığı belirtiliyordu. Yazının devamında “Dâhiliye Nazırının ağzından çıkan ve 800 bin Ermeni’nin katledildiğini ifade eden bir cümlenin çıkmasının özellikle dikkatlerini çektiğini ve bu ifadelerin bir yanlış anlaşılmanın sonucu olduğunu düşündüklerini belirterek, yine de çok önemli olan bu hususu açığa kavuşturmak için 17 Mart tarihinde bir muhabirlerini Cemal Bey’e gönderdiklerini ve bu muhabirlerinin Cemal Bey’le özellikle 800 bin Ermeni meselesini görüştüğü” ifade ediliyordu. Daha sonra da muhabirin Cemal Bey’le yaptığı görüşmeye yer veriliyordu.

Muhabir Cemal Bey’e kendisinin Moniteur Oriental gazetesi muhabiriyle yaptığı mülâkat esnasında “800 bin Ermeni’nin katledilmiş olduğunu” söylemiş olduklarını hatırlatıyor ve bu husustaki fikrini tekrar sorarak, açıklamasını istiyordu.

Alemdar gazetesi muhabirinin bu sorusuna Cemal Bey “İttihat ve Terakki’nin yaptığı cinâyâtta bahsederken sekiz yüz bin Ermeni tehcir ve taktile uğradı dedim. Fakat sekiz yüz bin ermeni kesildi demedim” şeklinde cevap vermiştir.

Bu cevap üzerine muhabir Cemal Beye hitaben “ o halde tehcir ve taktile uğrayan bu sekiz yüz bin Ermeni’nin ne kadarının katledilmiş olduğunu biliyor musunuz ?” sorusunu yöneltmiştir. Cemal Bey’de verdiği cevapta; bunlar hakkında kesin bir bilgisinin olmadığını, ancak hükümetlerinin İttihat ve Terakki tarafından Osmanlığa sürülen bu lekeyi temizlemeyi kendisi için bir vazife bildiğini söylemiş ve devamla tehcir ve taktile faciasını yapanlar hakkında hükümetlerince gerekli olan adli takibatı yapacaktır demiştir.

Ermenilere yönelik olarak yaptığı bu açıklama nedeni ile telaşa düşülmesinin doğru olmadığını, çünkü İttihat ve Terakki demek Osmanlı milleti demek değildir sözleriyle açıklamasını sürdüren Cemal Bey devamla “*İttihat ve Terakki büsbütün ayrı bir eşkıya çetesinden ibaretti, tehcir ve taktilden dolayı hükümete millete bir olumsuzluk gelmeyeceğini söyleyerek şayet tehcir ve taktile yapanlar cezalandırılmazlarsa işte o zaman hükümet ve millet hem sorumlu ve muhatap olacaktır*” şeklindeki kanaatini ilave ederek bu hususta ki görüşlerini dile getirmiştir.

Yine 18 Mart tarihli Alemdar gazetesinde Refi Cevad “Vukuata Bir Nazar”⁵⁶ başlıklı yazısıyla Dâhiliye Nazırı Cemal Beye destek oluyordu. Refi Cevad, Süleyman Nazif’in hadizat gazetesindeki yazısını eleştirmekte ve Cemal Beyin açıkladığı sekiz yüz bin Ermeni sayısının tehcir ve taktile ait olduğunu söylüyor ve mülâkatı yapan Moniteur Oriental gazetesi muhabirinin sehven bunu sadece taktile edilenlere ait olarak yazdığını belirtiyordu.

Refi Cevad, tehcir ve taktile uğrayan Ermeni sayısının yani açıklanan sekiz yüz bin sayısının Cemal Bey tarafından ilgili resmi makamların istatistiklerine dayandırıldığını söyleyerek yazısını “*Anasıra karşı yapılan mezalimi resmi bir lisan ile söyleyen bu faal zatın beyanâtı Osmanlılığı temsil eden hükümet için samimi bir mahiyete haizdir*” ifadeleriyle bitirir.

(55) Alemdar, 18 Mart 1335 (1919), nr. 87.

(56) Refi Cevad, “Vukuata Bir Nazar”, Alemdar, 18 Mart 1335(1919), nr. 87.

Tasvir-i Efkâr gazetesinde de Dâhiliye Nazırı Cemal Bey'in Ermenilere yönelik olarak yaptığı açıklamasıyla ilgili bir yazı vardır. Yazının başlığı "800.000 Ermeni'dir"⁵⁷. Gazetede yayınlanan bu yazıda, Dâhiliye Nazırı Cemal Bey'i ziyaret eden muhabirlerinin kendisinden bazı meseleler hakkında açıklamalar aldığı belirtilmektedir. Muhabirin sekiz yüz bin Ermeni mi? şeklindeki sorusuna Cemal Bey bu konuyla ilgili olarak "kendisinin geçen günlerde *Moniteur Oriental* gazetesi muhabirine bir beyanat verdiğini ancak beyanatında savaş zamanında sekiz yüz bin Ermeni'nin katledilmiş olduğunu söylemediğini iyi bildiğini" belirterek devamla adı geçen gazetenin yazdığı sayının, ancak tehciye yönelik olduğunu ifade etmiştir. Cemal Bey "esasen yazıldığı gibi o miktar nüfusun katledilmiş olamayacağı keyfiyeti de pek aşikârdır" diyerek sözlerine açıklık getirmeye çalışmıştır.

12

Dâhiliye Nazırı Cemal Bey'in Ermenilere yönelik olarak yaptığı "sekiz yüz bin Ermeni taktik edilmiştir" açıklamasına, bu açıklamanın yapıldığı günlerde basın ve kamuoyunda meydana gelen ve yukarıda belirtmeye çalıştığımız bu tepkilerin yanı sıra, olayda aylar sonra da konunun sık sık gündeme geldiğini görüyoruz.

Nitekim Alemdar gazetesinin 15 Kasım 1919 tarihli bir haber yazısında böyle bir haberi bulmaktayız. Alemdar gazetesinde çıkan bu yazının başlığı "Cemal Beyefendiyle Mülâkat"⁵⁸. Bu başlık altında verilen alt başlıklardan birisi de "Sekiz Yüz Bin Ermeni Meselesi" şeklindedir.

Gazete Cemal Bey ile yapılan bu mülâkatın gerekçesi için şunları söylemektedir: "Dün intişar eden malûm gazetelerden birisi Konya valisi sabıkı Cemal Beyefendi hakkında bir alay taslîât ve tezvîrat yazıyordu. Meselelerin hakikatini öğrenmek için müşâretiler Cemal Beyefendi ile bir mülâkat yaptık"

Cemal bey hakkındaki satışma ve hakkında ileri sürülen ithamlar Yeni Gün gazetesinde çıkmıştı. Bu ithamlardan biri de "sekiz

yüz bin Ermeni'nin katledildiğine dair daha önceki mülâkatında yaptığı açıklama idi. Ermeni meselesi ile ilgili olarak Cemal Bey bu konudaki ithama şöyle cevap vermektedir;

"Gazeteler ikide birde Dâhiliye Nezaretinde bulunduğum sırada Türklerin sekiz yüz bin Ermeni'yi katletmiş olduklarını beyan eylediğimi yazıyorlar. Vaktiyle yine Alemdar gazetesiyle de ilân ettiğim veçhile beyanatım sekiz yüz bin Ermeni'nin katline dair olmayıp, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vatanı nasıl felakete sürüklediğine ve şu harp dolayısıyla üç milyon ahali-i İslâm'ın nasıl topraklar altına gömüldüklerine dairdir. Bu meyanda sekiz yüz bin Ermeni'nin taktik ve tehciye uğramış olduğunu beyan etmiştim".

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup bir devlet olarak çıkması, toplumun değişik kesimlerinde var olup, ancak gün ışığına çıkamamış olan İttihat ve Terakki Fırkası aleyhtarlığını ortaya çıkarmıştı. İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı her kesimden suçlamalar ve hücumlar yapılmaya başlanmıştı. Ancak yapılan bu hücumlar siyasi bir kurum olarak özellikle Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nda kümeleşmekteydi. Bunun nedeni ise bilindiği gibi iki parti arasındaki siyasi kavgadır. Bu siyasi kavganın geçmişi Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulduğu yıllara kadar gitmekteydi. Bu süreç içerisinde rekabet ve birbirlerini siyasi olarak saf dışı bırakmak temel amaç olmuştu.

Bu nedenle İttihatçılara karşı mücadele düşüncesi ve husumet yeni bir şey değildi. Savaşın kaybedilmesi her kesimde ama özellikle de Hürriyet ve İtilâfçılarda, İttihatçılara karşı olan muhalefet ve husumet duygularını artırmış ve sert politikalar takip etmenlerine neden olmuştur. Hürriyet ve itilâfçıların bu politikaları yabancılardan da destek görmüş, İttihatçılar üzerindeki baskılar artmış, tutuk-

(57) Tasvir-i Efkâr, 19 Mart 1335(1919), nr. 2685.

(58) Alemdar, 15 Kasım 1335 (1919), nr. 335.

lanmaları için yeni suçlamalar yaratılmıştır. Bu suçlamaların başında da “Ermeni tehciri ve taktili” gelmiştir.

Gerçekten de Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin iş başına gelmesi İttihatçılardan intikam alınmasını isteyen ve bekleyen herkesi harekete geçirmiştir. Bunu bekleyen ve isteyenlerden birisi de İttihatçılar tarafından görevden alınan, tutuklanan ve bilahare de emekliye sevk edilen bir kişi olarak Cemal Bey'di. İttihat ve Terakki Hükümeti'nce Ermenileri himaye ettiği için valilik görevinden alınan Cemal Bey, kendince haksızlığa uğradığını düşünmüş ve zaten var olan İttihatçı aleyhtarlığı onda giderek artmıştır. Bunun sonucunda İttihatçıları hasm-ı canı olarak gören Cemal Bey, mütarekeden sonra kurulan Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti'nde Dâhiliye Nazırlığı görevine getirilmesini bir fırsat olarak görmüş ve hasm-ı canlarından intikam almaya çalışmıştır.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın mutemet üyelerinden birisi de olan Cemal Bey, Dâhiliye Nazırlığı esnasında hem yakınlık duyduğu Ermenilere yönelik olumlu kararlar alıp, icraatlarda bulunmuş, hem de adeta düşmanları olarak gördüğü İttihatçıların görevden alınmasını, tutuklanmalarını ve yargılanmalarını sağlamaya çalışmıştır.

Cemal Bey'de var olan İttihatçı aleyhtarlığı ve düşmanlığı onu Ermeniler lehine açıklamalarda bulunmaya da sevk etmiştir. Nitekim bu çalışmamızda ele aldığımız “İttihatçılar tarafından sekiz yüz bin Ermeni'nin taktil edildiği” açıklamasını bu saik ile yapmıştır.

Osmanlı Hükümeti'nin Dâhiliye Nazırı sıfatı ile yani resmi bir ağız olarak Cemal Bey'in bu açıklamayı yapması, açıklamanın yapıldığı günlerde içerde ve dışarıda geniş yankı uyandırmıştır. Özellikle Ermeni tehciri davasını uluslar arası platformda savunan Bagos Nubar Paşa'nın bile iki yüz, üç yüz bin rakamını telaffuz ettiği bir süreçte Dâhiliye Nazırı Cemal Bey'in sekiz yüz bin rakamını

ifade etmesi, bu konuda kendimize yapılabilecek en büyük kötülüklerden birisi olmuştur diyebiliriz. Üstelik Cemal Bey'in konuyla ilgili resmi belgeleri ve tarafsız yabancıların hazırladıkları raporları dikkate almamış olması büyük bir gaflet, dalâlet ve hatta hıyanettir diyebiliriz.

Bilhassa Ermenilerin tehcir esnasında “iki milyon Ermeni soykırımı uğramıştır” şeklindeki günümüzdeki iddialarını düşündüğümüzde Cemal Bey'in sırf İttihatçı düşmanlığı sebebiyle yabancı bir gazeteciye yaptığı açıklamanın ne kadar büyük bir düşüncesizlik ve hata olduğu her halde takdir edilecektir.

Bu açıklamayı yapan Cemal Bey'in bunu İttihatçılar yapmıştır. İttihatçılar demek Osmanlı milleti demek değildir gibi kendisini savunmak amacıyla yaptığı açıklamalar, kanaatimize göre daha büyük bir talihsizlik ve düşüncesizliktir. Çünkü Ermeniler günümüzde olduğu gibi o günlerde de gerek içerde ve gerekse dışarıda İttihatçıları suçlamamışlardır. Ermenilere göre bunu yapan Türklerdir. Sözde soykırım yapıldığı iddiasını Türk milletine mal etmek, bu lekeyi milletimize sürmek onların temel amacı olmuştur.

13

Kaynaklar

Arşivler

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (T.İ.T.E)

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1994.

Gazeteler

Alemdar
Hadisat
İkdam
Takvim-i Vekayi,
Tasvir-i Efkâr
Vakit

Kitaplar

AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., C.II, İstanbul, 1983.

ATA, Feridun, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK yay., Ankara, 2005.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK., Ankara, 1974.

DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 13. Baskı, Ankara, 1996.

DÖNMEZ, Cengiz, *Milli Mücadele'ye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Mubibleri Cemiyeti*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

ERDEHA, Kamil, *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.

ERDEHA, Kamil, *Yüzellilikler Yabut Milli Mücadele'nin Mubasebesi*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1998.

ESENGİN, Kenan, *Milli Mücadele'de Ayaklanmalar*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.

GÖZTEPE, Tarık Mümtaz, *Sultan Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, 1969.

İNAL, İbnülemin Mahmut, Kemal *Son Sadrazamlar IV*, İstanbul, 1982.

JAESCHKE, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çeviren: Cemal Köprülü, Ankara, 1991.

KANSU, M. Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. I, Ankara, 1997.

KARAY, Refik, Halid *Minelbab İtelmibrab*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1992.

ÖNDER, Mehmet, *Milli Mücadele'de Konya Delibaş Hadisesi*, Konya, 1953.

SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C.I, Ankara, 1993.

SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C.II, TTK yay., Ankara, 1994.

SOYSAL, İlhami, *Kurtuluş Savaşı'nda İşbirlikçiler*, Gür Yayınları, İstanbul, 1985.

SOYSAL, İlhami, *150'likler*, Gür yayınları, İstanbul, 1988.

ŞİMŞİR, Bilâl N., *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995.

TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. III, MEB., İstanbul, 1991, s.184.

TEVETOĞLU, Fethi, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara, 1991.

TOPUZLU, Cemil, *80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul, 1994.

TUNAYA, Tarık Z., *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.II, İstanbul, 1999.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Görüp İştiklerim*, Ankara, 1984.

Makaleler

İsmail Hami, "Artık Yeter", *Memleket*, 18 Mart 1335 (1919), nr.37.

Refi Cevad, "Vukuata Bir Nazar", *Alemdar*, 18 Mart 1335 (1919), nr. 87.

Süleyman Nazif, "Haksız İddialar", *Hadisat*, 17 Mart 1335 (1919), nr. 82.

Tezler

ERDEM, Şerif Can, *Sadrazam Damat Ferit Paşa*, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2002.